

ԱՆՈՒՇ ԹԱՍԱԼՅԱՆ

Չարենցի տուն-թանգարանի գլխավոր ֆոնդապահ

ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան

գրականության ինստիտուտի հայցորդ

anush.tasalyan@gmail.com

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ. «ԿԱՊԿԱԶ ԹԱՄԱՇԱ»

Բանալի բառեր և արտահայտություններ: «Կապկազ թամաշա», նոր թատրոն, սատիրա, ազգային ավանդույթ, չարիս, Ղարա:

Ключевые слова и выражения: «Кавказ Тамаша» (Интернациональный взгляд), новый театр, сатира, национальная традиция, судьба, Гара.

Key words and expressions: "Kapkaz Tamasha"("International view"), a new theater, satire, national tradition, fate, Ghara.

«Ցանկացած իսկական բանաստեղծական խոսք իր դարի արտահայտությունն է»¹:

1923թ. Կարո Հալաբյանի ձևավորումով Թիֆլիսի 4-րդ տպարանում (Պուշկինյան փողոց N 3) լույս տեսավ Եղիշե Չարենցի «Կապկազ Թամաշա»-ն: «...**նույն թանձր սևով՝ ողջ հասակով ոտքից գլուխ սևացյալ վտիտ, նետանման պրկված Չարենցի ստվերապատկերն է՝ հարազատ ժողովրդի ճակատագրի ու գոյավիճակի խորհրդանիշը**»²: «Դժվար է ժանրային որևէ կայուն բնորոշում տալ «Կապկազին», որովհետև նրանում կան ամենաբազմազան արտահայտչաձևեր՝ հնագույն ժողովրդական թատրոնի՝ Ղարազյոզի, տարրերից մինչև ուղղակի քաղաքական-ճակատային ագիտացիան, դիմակների կոմեդիայի կառուցվածքից մինչև կրկեսային ատրակցիոնը, մայակովսկիական բուֆֆոնադից մինչև հրապարակախոսական խոսքը, բալագանային պատկերներից մինչև սինեմատիկ պլակատը, ֆանտաստիկայից մինչև շարժը»³: Չարենցագիտական ուսումնասիրություններում ստեղծագործության հղացումն ու իրականացումը կապվում է ռուս հեղափոխական թատրոնում Վլ. Մեյերխոլդի և Վլ. Մայակովսկու նորարարական փորձերի հետ: Այդ

¹ Ա. Եղիազարյան «Չարենցը և պատմությունը», Երևան, 1997, էջ 5:

² Ա. Զաքարյան «Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը» գիրք 2, Երևան, 2003, էջ 119-120:

³ Ս. Աղաբաբյան «Եղիշե Չարենց», գիրք 1, 1973, էջ 337-338:

կարծիքն ուներ առաջին քննադատներից Գևորգ Աբովը: **Սակայն պետք է նկատել, որ ազգային ավանդույթի հետ Չարենցի «Թամաշա»-յի կապը բովանդակային է:** Ինչպես չարենցյան մյուս բոլոր ստեղծագործությունները, այնպես էլ «Կապկազ թամաշա»-ն անքակտելիորեն կապված է տվյալ ժամանակի և իրականության հետ: Նախքան այն հարցը, թե ի՞նչ թելերով է կապված ժամանակի հետ, կատարենք մի քանի հարցադրում՝

1. Որքանո՞վ է արդիական դեկլարացիան հեղինակելուց հետո գրել «Թամաշա»:

19-րդ դարավերջին Եվրոպայում թատրոնը սուր ճգնաժամ էր ապրում: Փարիզի թատրոնները ճգնաժամից դուրս գալու ապարդյուն ճիգեր էին գործադրում: Իրավիճակը նույնն էր նաև Ռուսաստանում: Ընդհատված էր թատրոն-հասարակություն կապը: Թատրոնի խաղացանկն անհասկանալի էր դարձել ժողովրդական լայն զանգվածներին: Նույն խնդիրներն ուներ նաև հայ թատրոնը: Հայ թատրոնի, և ընդհանրապես թատրոնի զարգացման մասին հայ իրականության մեջ առաջինը խոսում է Կարա Դարվիշը: 1921թ. «Կարմիր աստղ»-ի «Գեղարուեստ» բաժնում Սատիր Ագիտի բացման մասին խոսելիս նշում է, որ հին թատրոնը կվերանա՝ «Թատրոնը կը դառնայ մի բեմ և մի դահլիճ: Այսպիսով լուծելու է գեղարուեստի ամենամեծ պրոբլեմը՝ լինել պարզ, ինչպես պարզ է ինքը բնությունը»⁴: Կարա Դարվիշն իր հողվածում նոր թատրոնն անվանում է «դաժան թատրոն», ամենայն հավանականությամբ, այն իմաստով, որ նոր թատրոնը ոչ թե պիտի սքողեր, այլ ներկայացներ իրականությունն ինչպիսին կա: Հայ թատրոնին հարկավոր էր նորոգարական մտածելակերպ, ինչպես նշվում է «Ստանդարտ»-ի էջերում՝ Կամերային թատրոնի փոխարեն՝ *ազիտ-թատրոն*՝ կազմված հենց բանվորներից: Ճշմարտացի է Սուրեն Աղաբաբյանի այն միտքը, թե պոեզիայի մեջ գործնական նպատակներ հայտնաբերելու մղումները Ե. Չարենցին տարան դեպի ագիտկան, որի արտահայտություններից է «Թամաշա»-ն: Եղիշե Չարենցի և հայ թատրոնի կապի մասին կարելի է անվերջ խոսել, այդ մասին բազմիցս և հիմնավոր արտահայտվել է հայ գրաքննադատությունը: Սուրեն Աղաբաբյանը մանրամասն վերլուծում է բանաստեղծի «թատերական գործը»⁵ նշելով, որ Եղիշե Չարենցի թատերական գործն սկսվում է դեռևս 1920թ. դեկտեմբերի կեսերից, երբ Խորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի արվեստի բաժնի վարիչն էր: Այս հողվածում առանց մանրամասնելու թատերախաղի գործունեությունը,

⁴ Տե՛ս Հայ մամուլի շտեմարան, «Կարմիր աստղ», 1921, ապրիլի 17, N 40, էջ 4:

⁵ Տե՛ս Ս. Աղաբաբյան «Եղիշե Չարենց», գիրք երկրորդ, Երևան, 1972 էջ182-194:

նշենք միայն մի կարևոր հանգամանք՝ Ե. Չարենցի 1920թ. դեկտեմբերի 30-ի հրամանով 1919թ. Երևանում գործող Վարդան Միրզոյանի դրամատիկական ստուդիան պետականացվեց, այսինքն հիմք դրվեց ներկայիս Դրամատիկական թատրոնին: Հեղինակը քաջաձանթ էր թատրոնի խնդիրներին: Հին թատրոնի ճգնաժամի մասին խոսում է Չարենցի ծնած կերպարը՝ Ղարան: Խնդիրների նկարագրումով է սկսվում «Կապկազ թամաշա»-ն: Ժամանակն առաջ է անցել, սակայն թատրոնի ռեպերտուարը նույնն է: Իրական կյանքում խնդիրներն ու թեմաները բոլորովին այլ են, հասարակ ժողովրդին խորթ է թատրոնի ներկայացումները, ուստի նա այլևս թատրոն չի հաճախում: Հարկավոր է, ինչպես Կարա Դարվիշն է իր հողվածում նշում, լուծել ամենամեծ պրոբլեմը: Ղարան, իրեն վստահված դերը կարևորելով, հայտարարում է հին թատրոնի փակումը և սկիզբ դնում նոր թատրոնի էպոխային:

Ինչերի՞ դ է էսօր հարկավոր

«Դատաստան»⁶,

«Ձանգ ջրասույզ»⁷...

Էլ ինչո՞ւ են շանց տալիս հիմա

Էդ բոլորը Փափազն⁸ ու Օրին⁹.

Որ ի՞նչ...

«Եղիշեն գրել էր մի փոքրիկ թատերգություն, ավելի շուտ մի քաղաքական պամֆլետ, որի կարճ տողերում ու փոքրաթիվ էջերում կարողացել էր ամփոփել իր ժամանակի շունչը, երբեմն հասնելով նույնիսկ Արիստոֆանի ամեն՝ ինչ ձաղկող հումորին, ամեն՝ ինչ բուժող Ռաբլեի ծիծաղին, ամեն՝ դիմակ պատռող Դանթեի ակնարկին... Այդ պամֆլետը կոչվում էր «Կապկազ թամաշա»: Եվ 1926 թվի թատերաշրջանում Թիֆլիսի հայկական դրամատիկ թատրոնի բեմի վրա ինձ վիճակվեց բեմադրել այդ գործը, և ինքս անձնավորել այդ գործի գլխավոր կերպար Ղարայի դերը: Ահա այդ առիթով ճանաչեցի ու հասկացա Չարենցին: Մեր ազգի մեծագույն ու արժեքավոր մի հատվածի կործանումին ականատես այդ մարդը՝ աշխարհասասան մի ցասումի համառ կուտակումն էր, ինչպես և չտեսնված մի վրեժի ամենակործան պոռթկումը»¹⁰: 1925 թվականին «Կապկազ

⁶ Դ. Դեմիրճյանի «Դատաստան», դրաման բեմադրվել է Պետթատրոնում, 1922-1923:

⁷ Գերմանացի գրող Գերհարդ Հաուպտմանի դրաման բեմադրվել է Պետթատրոնում, 1922-1923:

⁸ Վահրամ Փափազյան:

⁹ Օրի Բունիաթյան - ժողովրդական դերասան:

¹⁰ Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին, Երևան, 1986, էջ 215:

թամաշա»-ն բեմադրվեց Բաքվի թատրոնում, 1926-ին Թիֆլիսի և Լենինականի թատրոններում, և բոլոր տեղերում Ղարայի դերակատարը նույնն ինքն էր՝ Վահրամ Փափազյանը: «Կապկազ թամաշա»-ն հիմք դրեց հայ նոր թատրոնի ձևավորմանը: Այն պիես չէ, որովհետև չկա կենցաղ, նրա իմաստը բեմի վրա առաջ ընթացող, դինամիկ գործողություններն են, որով էլ գործը դարձավ Եղիշե Չարենցին բնորոշ նորարարություններից ևս մեկը և առաջադրեց ու լուծեց հայ թատրոնի մի շարք հրատապ խնդիրներ:

2.Ի՞նչ է թամաշան և ինչո՞ւ թամաշա:

Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ում թամաշա բառը բացատրվում է հետևյալ կերպ՝ նայել, դիտել, մտիկ տալ: Դեռևս Հին Հունաստանում ընդունված էր, որ կատակերգակ դերասանները հրապարակներում, շուկաներում, մարդաշատ վայրերում բարձրաձայնում էին ժողովրդի հոգսերը, խոսում ճշմարտությունից, անարդարությունից՝ օգտվելով իրենց անպատիժ լինելու արտոնությունից: Ընդունված էր խեղկատակության մեջ արտահայտել իրականությունը: Այդ դերասաններին անվանում էին միմոսներ (միմոս հունարեն բառ է, որ նշանակում է նմանակող), մասնագիտությունը՝ միմոսություն: Այս կերպարը զարգացավ հելլենիզմի դարաշրջանում, ավելի ուշ փոխանցվեց և պահպանվեց միջնադարի բոլոր փուլերում: Կերպարն այժման արդիական ու կարևոր էր, որ բոլոր հին ժողովուրդներն ունեին իրենց կատակերգակ դերասանին՝ միմոս, խեղկատակ, ծաղրածու, հտպիտ, шут, Jester, Clown... Ակնարկվում է նաև կապի մասին «հնագույն ժողովրդական թատրոնի՝ Ղարազյուզի» հետ. ներկայացումը վարդի անունը՝ Ղարա, հենց Ղարազյուզի կրճատ ձևն է, ինչպես ընդունված է ժողովրդական միջավայրում: Ղարա անվան հետ կապված Միքայել Մազմանյանն իր հուշերում պատմում է, որ 1927թ. Եղիշե Չարենցի առաջարկով, նրա հետ այցելել է Երևանի ուղղիչ տուն, որտեղ Եղիշեն ծանոթացրել է իր ընկերոջ հետ. «-Սա Ղարան է, իմ լավ բարեկամը, լավ հեքիաթներ ու դեպքեր գիտե պատմել»¹¹: Ե. Չարենցի ակադեմիական հրատարակության երրորդ հատորում Ղարազյուզը ծանոթագրվել է՝ աղբբեջաններն բառ, որ նշանակում է գեղեցիկ: Եթե քննարկենք այս երկու տարբերակները՝ ինչո՞ւ Ղարա, ապա երկու վարկածներից ավելի խելամիտ է Մ. Մազմանյանի նկարագրած Ղարան, ով լավ պատմություններ գիտի: Այս տեսանկյունից Ղարան միմոսի էվոյուցիա անցած կերպարն է՝ «թամաշա շանց տվողը», որի կերպարով արտահայտվում է ժամանակի մտահոգ մարդու հավաքական կերպարը:

¹¹ Տե՛ս Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին, Երևան, 1961, էջ 76:

Եվ պատահական չէ, որ պառլամենտի շենքը փոխվել է պետական
Թառոնի, որտեղ *մեյմունի պես* պիտի խաղան.

Հայ,
Ռուս,
Թուրք,
Վրացի,

Խանութպան,
Տերտեր ու փաշա...¹²

Թատերական ներկայացման համար նորություն է, որ Ղարան իր
խոսքն ասում է ժողովրդի առաջ կանգնած, իսկ դատարկ բեմի վրա միայն
մի երկար թոկով զանգ ու մի չարիս:

Դեմը մեկ էլ – մե չարիս...

Սև է,
Դառնում է ալաճա,
Հետո – կապույտ,
Դեղին –
Նայած տեղին...¹³:

Դարձյալ դիմենք բառարանների օգնությանը չարիս բառի
բացատրության համար: Չարիս – իր առանցքի շուրջ պտտվող անիվ,
փոխաբերական իմաստով՝ բախտ, բախտի անիվ: Հենց փոխաբերական
իմաստով է գործածված այստեղ չարիս բառը, այն այս պարագայում
մատնանշում է հայի բախտը, որն ուղղակիորեն կախված է պիեսի
հերոսների որոշումներից: Հեղինակը քաղաքական սատիրայի նյութ է
դարձրել Անդրկովկասյան Սեյմի ստեղծման և փլուզման պատմությունը.
այստեղից էլ սկսվում է Հայաստանի մասնատման՝ Ղարաբաղի և
Նախիջևանի՝ նորաթուխ Ադրբեջանին բռնակցելու պատմությունը, որ
ավարտին է հասցվում խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին:
Երբ հռչակվում է Սեյմը, Գեգեչկորին, դիմելով մուսավաթական
Թոփչիբաշին, հայտարարում է.

Էս սահաթից
Տերություն ենք մի-մի...¹⁴

Ղարան, կրկին օգտվելով իր կերպարի անպատժելիությունից,
հայտարարում է.

Բա՛ս:

¹² Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ.3, Երևան, 1964, էջ 64:

¹³ Նույն տեղում, էջ 65:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 86:

Մե՛յմը...¹⁵

Դաշնակը, այսինքն՝ Կարճիկյանը, շփոթված է. Հիշում է կորած էրգրումը, Կարսը... Եվ վախվորած հարցնում է՝ իսկ ես... Եվ հնչում է հեզնական պատասխանը.

Մնում է հայտարարել ծովից-ծով Հայաստան¹⁶.

Եվ հնչում է հայտնի լոգունգը՝ «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք»¹⁷:

Այս տողերում դժվար չէ տեսնել դաշնակցական հայտնի մաքսիմալիզմի երգիծումից ավելի նաև կորուստների ցավ և վիրավորված ազգային արժանապատվություն: Եթե դարձյալ անդրադառնանաք Եղիշե Չարենցի երկերի ակադեմիական հրատարակության երրորդ հատորի ծանոթագրություններին, ապա կտեսնենք, որ այդտեղ անդրադարձ չկա կերպարների մի մասին: Այսպես օրինակ, Ալեքսանդր Գեգեչկորին նույն ժամանակի վրացի քաղաքական գործիչ է, իսկ հայտնի դաշնակ Կարճիկյանը իրական կերպար է, ավելին, հենց այդ նույն ժամանակաշրջանի քաղաքական գործիչ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ֆինանսների (ժամանակին՝ ելումուտքի) առաջին նախարար, ՀՅԴ կուսակցության անդամ Խաչատուր Կարճիկյանն է: Նա Կարսը, Արդահանը Թուրքիային հանձնելու դեպքում հայտարարել է, որ դուրս կգա Սեյմի կազմից, այդպես էլ վարվել է՝ թողնելով նաև Ազգային խորհրդի փոխնախագահի պաշտոնը¹⁸:

Ալմաստ Զաքարյանը «Կապկազ թամաշա»-ն նույնացնում կամ համեմատում է «Քաջ Նազար»-ի հետ, մեջբերելով Չարենցի հիացմունքն և Դեմիրճյանին Փարիզի «Ղեկ» պարբերաթերթի բլանկի վրա գրված նամակը. «Ես նրան մեծ ոգևորությամբ պատմում էի քո «Դատաստանի», «Քաջ Նազարի» և այլ գրությունների մասին: Նա «Դատաստանը» չի կարդացել, իսկ «Քաջ Նազարի» միայն վերջին գործողությունն էր կարդացել դասագրքում – շատ էր հավանել, ուղղակի հիացած էր: Դե ես էլ իմ կողմից յուր լցրի նրա հիացմունքի վրա: Արդեն քո «Քաջ Նազարի» առաջին ընթերցողը և հիացողը – եթե հիշում ես – ես եմ եղել»¹⁹: «Դատաստան»-ի մասին Ղարան խոսում է, իսկ «Քաջ Նազար»-ի հետ համեմատությունը, մեղմ ասած, սխալ է: Ե. Չարենցի կերտած կերպարներն իրական են:

¹⁵ Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ.3, Երևան, 1964, էջ 79:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 88:

¹⁷ Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ.3, Երևան, 1964, էջ 79:

¹⁸ Տե՛ս Վիքիպեդիա:

¹⁹ Տե՛ս Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1967, էջ 418:

Իրական է նաև միջազգային պրոլետարական հիմնը²⁰: «Կապկազ»-ում առաջին անգամ տպագրվեց Ինտերնացիոնալի հայերեն լավագույն թարգմանությունը, որ պատկանում է Եղիշե Չարենցի գրչին: Ի դեպ, Ե. Չարենցի անձնական գրադարանում առկա է Էժեն Պոտյեի ռուսերեն թարգմանությամբ գիրքը (Эжен Потье “Песни”, Москва-Ленинград, 1932թ.), որի էջերում է նաև Ինտերնացիոնալը²¹:

Սա՛ է վերջին կոիվը
Եվ պայքարը մեր մեծ:
Ինտերնացիոնալը
Աշխարհը կփրկե²²...

Անուշ Թասալյան

Եղիշե Չարենց. «Կապկազ թամաշա» Ամփոփում

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Եղիշե Չարենցին բնորոշ ևս մեկ նորարարության՝ հայ թատրոնի նորոգման աշխատանքը «Կապկազ թամաշա»-յի միջոցով: Թատրոնի ռեպերտուար ներմուծել բանաստեղծի, անհատի, ժամանակի հոգսերով ապրող մարդու մտահոգությունն իր ժամանակաշրջանի քաղաքական կյանքի նկատմամբ, իրական անցուդարձը գրականությամբ արտահայտել՝ ստեղծագործության միջոցով: Անդրադառնալ բանաստեղծի ձգտումներին՝ արդիականություն, նորարարություն և կարևորություն թե՛ հայ գրականության, թե՛ հայ նոր թատրոնի ստեղծման գործում: Ներկայացնել այն, որ հեղինակը քաղաքական սատիրայի նյութ է դարձրել Անդրկովկասյան Սեյմի ստեղծման և փլուզման պատմությունը, իր ստեղծագործության մեջ ներառել իրական կերպարներ՝ իրենցիրական անվանումներով ու կոչումներով:

²⁰ Խոսքերի հեղինակ՝ Էժեն Պոտյե, երաժշտությունը՝ Պիեռ Դեգեյտերի: Առաջին անգամ կատարվել է 1888թ., բանվորների տոնախմբության ժամանակ, Լիլում: 1917թ. եղել է սովետական պետության հիմնը: 1944-ից՝ ՍՄԿԿ հիմնն էր: Հայերեն լավագույն թարգմանության հեղինակը Ե. Չարենցն է, երաժշտության մշակումը երգչախմբի և դաշնամուրի համար՝ Ռոմանոս Մելիքյանի: Առաջին անգամ թարգմանությունը, որոշ կրճատումով, տպագրվել է «Կապկազ թամաշա»-յի հետ:

²¹ Տե՛ս Եղիշե Չարենցի անձնական գրադարանի մատենագիտություն, Երևան, 2022, էջ 377:

²² Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ.3, Երևան, 1964, էջ 79:

Ануш Тасальян

Егիше Чаренц: «Кавказ Тамаша» (Интернациональный взгляд)

Резюме

Цель статьи- показать одно из характерных для Егише Чаренца нововведений: обновление армянского театра с помощью произведения «Кавказ Тамаша» (Интернациональный взгляд). Он стремился ввести в репертуар театра заботу поэта, личности, человека, мыслящего о политической жизни своего времени, выразить реальное событие в литературе через творчество.

Отражать устремления поэта: современность, новаторство и значимость как в армянской литературе, так и в создании нового армянского театра. Представил автора, показавшего историю создания и распада Закавказского Сейма предметом политической сатиры, включив в свое произведение реальных персонажей с их настоящими именами и титулами.

Anush Tasalyan

Yeghishe Charents: "Kavkaz Tamasha" ("International view")

Summary

The aim of the article is to present one of the innovations typical of Yeghishe Charents - the renovation of the Armenian theater through "Kavkaz Tamasha" ("International view"). To import into the theater repertoire the concern of a poet, an individual, a person living with the worries of time, about the political life of his time, to express the real event in literature through creation.

To reflect on the poet's aspirations: modernity, innovation and significance in both Armenian literature and the creation of a new Armenian theater. To present the fact that the author made the story of the creation and collapse of the Transcaucasian Seim a subject of political satire, included real characters in his work with their real names and titles.

Խմբագրություն է ուղարկվել 08.04.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 30.04. 2022թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 07.06.2022թ.